

«اثبات الهداء بالنصوص و المعجزات» اثری وزین در منظومه حدیثی شیعه -

مجید معارف، مریم گوهری

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال چهاردهم، شماره ۵۶ «ویژه کتابشناخت متون امامیه»، پاییز ۱۳۹۶، ص ۶۱-۸۳

«اثبات الهداء بالنصوص و المعجزات» اثری وزین در منظومه حدیثی شیعه

مجید معارف*

مریم گوهری**

چکیده: کتاب «اثبات الهداء بالنصوص و المعجزات» اثر عالم و محدث برجسته شیعی، شیخ حرمعلی، دانشنامه‌ای گسترده در حوزه امامت است. مؤلف که غالباً با کتاب «وسائل الشیعه» شناخته می‌شود، با استناد به نصوص پیامبر ﷺ در مورد ائمه علیهم السلام و نیز نص هر امام بر امام بعدی و بیان معجزات حضرات معصومین علیهم السلام در قالب بیش از بیست هزار روایت از ۴۳۹ منبع شیعه و اهل سنت با انگیزه اثبات نبوت پیامبر ﷺ و امامت ائمه علیهم السلام و رد نظر کسانی که روایات متواتر را در این زمینه نمی‌پذیرند، به دفاع از عقاید ناب شیعه و پاسداشت میراث مکتوب آن اهتمام ورزیده است. در این نوشتار تلاش شده است با کتاب‌شناسی این جامع حدیثی و نمایاندن روایای برجسته آن، جایگاه مهم آن در منظومه اعتقادی شیعه بیش از پیش آشکار گردد.

کلیدواژه‌ها: شیخ حرمعلی، اثبات الهداء، پیامبر ﷺ، امام، امامت، نصوص، معجزات.

---

maaref@ut.ac

mnr1351@yahoo.com

*. استاد دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران

**. دانشجوی دکتری الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران

شیخ محمد بن حسن بن علی معروف به حر عاملی، محدث والامقام و شاعر توانای شیعه که نسب ایشان با ۳۶ واسطه به حر بن یزید ریاحی، شهید کربلا متنه‌ی می‌شود؛ در شب جمعه هشتم ماه رجب سال ۱۰۳۳ه.ق در روستای مشعر از توابع جمع در منطقه جبل عامل لبنان در خانواده‌ای دانشور و ادیب، چشم به جهان گشود. از اوان جوانی در همان سامان به تحصیل علوم دینی و ادبی پرداخت. در فقه، حدیث، رجال، ادبیات و شعر مقام والایی یافت و در ردیف عالمان بزرگ قرار گرفت. خاندان وی معروف به به خاندان آل حُرّ، خاندانی بزرگ و اصیل است که فقهاء و دانشمندان بزرگی را پرورش داده‌اند. پدر شیخ حر عاملی، شخصیتی فاضل، صالح، ادیب، فقیه، ثقة، حافظ و مورد مراجعه عموم مردم بوده است و عمومی وی شیخ محمد بن علی بن محمد حر عاملی، صاحب کتاب الرحلة، حواشی، تعلیقات، فوائد و دیوان شعر بزرگی است. از میان اساتیدی که در تربیت علمی این محدث بزرگ نقش مهمی ایفا کرده‌اند، می‌توان شخصیت‌های زیر را نام برد:

شیخ حسن حر عاملی (پدر بزرگوارش)، شیخ محمد حر عاملی (عموی شیخ)، شیخ عبدالسلام بن محمد بن حسین (جد مادری اش)، شیخ علی بن محمود مشغیری عاملی (دایی پدرش)، شیخ زین الدین بن محمد بن حسن (نوه صاحب معالم)، شیخ حسین بن حسن بن یونس بن ظهیر الدین عاملی ظهیری.

نام تنی چند از علماء و دانشمندانی که شیخ حر در دروس مختلف از آنان کسب فیض نموده یا مفتخر به گرفتن اجازه نقل روایت شده به شرح زیر است: سید حسن حسینی عاملی، مولا محمد کاشانی، سید هاشم بحرانی (صاحب تفسیر البرهان)، محمد باقر مجلسی (از مشهورترین و بزرگترین استادان شیخ)،

است:

فیض کاشانی (صاحب الوفی)، محمد طاهر شیرازی نجفی، سید محمد بن شرف الدین موسوی جزائری مشهور به میرزای جزائری، آقا حسین خوانساری.

علمای متعددی از ایشان اجازه روایی داشتند که نام برخی از آنان بدین قرار

۶۳

شیخ مصطفی حوزی، دو فرزندش شیخ محمدرضا و شیخ حسن، مولی حسن بن محمد طاهر قزوینی، مولی محمد فاضل مشهدی، سید نورالدین بن سید نعمت‌الله جزایری، مولی محمد صالح قزوینی، سید محمد بن احمد حسینی گیلانی، مولی محمد تقی عبدالوهاب استرآبادی مشهدی، علامه محمد باقر مجلسی، مولا محمد صالح هروی.

وی تا چهل سالگی در دیار خود اقامت گزید، سپس راهی عراق شد و پس از زیارت مرقد امامان علیهم السلام و دیدار با علمای آن سرزمین به ایران آمد. در مشهد مقدس رحل اقامت افکند، به تدریس و تألیف و تهذیب نفس پرداخت، منصب شیخ‌الاسلامی و قضاوت را عهده‌دار شد و مهم‌ترین حوزه علمی و درسی آن شهر را اداره می‌کرد. شیخ طی دوران حیات پربار خود تأییفات ارزشمندی نگاشت که در طول قرنها مورد توجه و بهره‌گیری عموم فقیهان و محدثان واقع گردیده است. آیت‌الله سیدشهاب الدین مرعشی در مقدمه‌اش بر کتاب «اثبات‌الهداة»، آثار علمی شیخ حرّ را بالغ بر ۵۲ کتاب و رساله دانسته که بخشی از آنها به چاپ رسیده است. از مهم‌ترین تأییفات ارزشمند شیخ، کتاب گرانسینگ «وسائل الشیعه» است. تأییفات مهم دیگر ایشان عبارتند از: اثبات‌الهداة بالنصوص و المعجزات، الجوادر السنیۃ فی الاحادیث القدسیۃ، امل الامل فی علماء جبل عامل، هداية الامة الی احکام الائمة، الفصول المهمة فی اصول الائمة، الایقاظ من الهجهة بالبرهان علی الرجعة، الفوائد الطوسية، تنزيه المعصوم عن السهو و النسيان، الصحيفة الثانية

السجادیة. وی رساله‌ای درباره حکم کشیدن توتوون نوشته که حاکی از توجه به مسائل زمان خود بوده است.

این عالم برجسته سرانجام در بیست و یکم ماه رمضان به سال ۱۱۰۴ق. وفات یافت و در ایوان شمالی صحن عتیق، پشت ایوان مدرسه میرزا جعفر در حرم مطهر حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام به خاک سپرده شد. مرقد او امروزه دارای ضریح و زیارتگاه شیفتگان علم و فضیلت است (مقدمه اثبات الهداء با عنوان رساله سجع البلابل فی ترجمه صاحب الوسائل به قلم آیت الله مرعشی)

مکتب کلامی - فقهی شیخ حر عاملی

یکی از مسائل اساسی که در زندگی محدث عاملی مطرح است، مشرب فقهی اوست که آیا وی اصولی بوده و بر اساس علم اصول و مکتب اجتهاد و استنباط حکم از روی ادله تفصیلی اصولی پیروی می‌نمود یا آن که مخالف علم اصول بوده و مانند علمای اخباری عمل نموده است؟ شیخ در فقه، مسلک اخباریان را داشته ولی به صورت معتدل برخورد می‌نمود. در عین حال مورد کمال احترام و تجلیل علمای بزرگ اصول نیز بوده است و بلندای مقام فقاہت وی را تأیید کرده‌اند؛ خود او نیز نسبت به علمای هر دو گروه یکسان عمل می‌نمود و هرگز سخن تندا و انتقاد گزنده‌ای به کسی ننموده است. (موسی خوانساری، ۱۳۹۲ق: ۱۰۳-۱۰۲) از بهترین روش‌های شناخت دیدگاه‌های شیخ حر، مطالعه دقیق مقدمه و خاتمه برخی از آثار اوست. وی در «خاتمه» وسائل الشیعه طی ۱۲ فایده مهم و اساسی، به توضیح و تشریح مبانی خود در زمینه اعتبار کتب اربعه و مبانی فکری و روش کار خود در تألیف وسائل می‌پردازد. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ج ۳۰/ ۲۱)

کتاب «فوائد الطوسيه» نیز بیانگر اعتقاد و آرای شیخ حر است در ابتدای کتاب، انگیزه خود از تألیف آن را زدودن ابهام از چهره برخی احادیث، رفع احادیث

شبههناک و نیز برخی مغالطات واردہ می‌داند. در این کتاب، شیخ حر تلویحاً یا صریحاً به دفاع از احادیث متقدمین مخصوصاً کتب اربعه پرداخته و در طی ۱۰۲ فایده، به دفاع از اخبار می‌پردازد. ایشان با پرهیز از هرگونه بحث و جدل بر ضد اصولیان به شدت از اخباری‌گری هواخواهی نموده، آن را تقویت می‌کند و بر کاربرد اندیشهٔ بشری در استنباط احکام می‌تازد. اما پا را فراتر از حد اعتدال نگذاشته و از روش پرخاشگری و تندخویی در اثبات عقایدش بهره نبرده است. وی در شمار نخستین کسانی است که کوشید تفاوت‌های اخباریان و اصولیون را برشمرد و نشان دهد تفاوت این دو مکتب تنها در الفاظ نیست.

البته وی به عنوان محدث مشهور است، ولی در مقام استنباط و دفاع از اعتقادات و آموزه‌های دین، از مباحث عقلی و کلامی غافل نبوده؛ لذا می‌توان او را از متكلمان دانست، چرا که عمدت‌ترین کار متكلم، استنباط و دفاع است. وی برای تنظیم آموزه‌ها گاهی بر اساس تقدم و تاخر آموزه‌ها در اثبات، و گاهی بر اساس تقدم آموزه‌های عقلی بر نقلي و ... اقدام کرده است. (حالقیان: ۱۳۹۴/۵۰)

شیخ حر به عنوان یک عالم بزرگ اخباری، معتقد است که پیامبر اسلام و ائمه دوازده گانه شیعه^{علیهم السلام} از هرگونه خطأ و لغزش و اشتباه و گناه، معصوم بوده‌اند و قول و فعل و تقریر آنان به طور مطلق حجت است. از دیدگاه وی شریعت رسول اکرم^{علیه السلام} تا روز قیامت نسخ نخواهد شد و کتاب و سنت تنها منابع احکام شرع هستند. البته آیات الاحکام جزء ظواهر بوده و ظواهر آیات نیز جزء متشابهات محسوب می‌شوند، لذا باید در تمامی احکام به روایات ائمه اطهار^{علیهم السلام} رجوع کرد، چرا که آنان به تمامی تفسیر و تأویل قرآن، ناسخ و منسخ و محکم و متشابه آن، علم و آگاهی داشته‌اند. از دیدگاه شیخ حر عاملی اجتهداد و تقلید از غیر معصوم روا نیست و حکم و عمل بر طبق رای و استنباط و اجتهداد ظنی حرام

است. وی تمامی روایات موجود در کتب مورد اعتماد شیعه را صحیح به اصطلاح قدما دانسته و تقسیم رباعی اخبار را صحیح نمی‌داند. او هیچ گونه اعتبار و حجتی برای عقل، اجماع، قیاس و دیگر منابع مطرح در فقه، نیست، برای استدلال به دیدگاه‌های خویش غالباً به آیات و روایات استناد می‌کند و کمتر به ادله عقلی اشاره می‌کند. به عقیده او، برای هر واقعه‌ای حکم شرعی معین و برای هر حکمی دلیل قطعی وجود دارد که نزد ائمه معصومین علیهم السلام است و مردم باید در هنگام نیاز، به آنها یا راویان احادیث آنها رجوع کنند. (فتحی: ۴۵-۱۳۹۲)

دیدگاهها در مورد مؤلف و کتاب

مؤلف در دیباچه اثبات الهداء، کتاب خود را این گونه ستوده است: «هر عاقلی که در این کتاب به دقت بنگرد و بعضی از مطالب پنهانش بر وی آشکار شود، خواهد دانست که این کتاب در فن خودش دومی ندارد و در نیکوبی بی‌مانند است». نیز در بخش دیگری از دیباچه، حقانیت کتاب خود را چنین ثابت می‌کند: «چه حجت و برهانی در نزد مردم فهمیده، از اقرار و اعتراف دشمن بالاتر است؟ چون فضل و مزیت آنست که دشمنان گواهی دهنند و آیا نبوت هیچ کدام از پیامبران یا جانشینی هیچ یک از اوصیاء به دلیلی بهتر از آن چه در این کتاب در بردارد، ثابت می‌شود؟ یا دلیلی واضح از از مطالب این کتاب برای خردمندان یافت می‌شود؟ و آیا آن کس که مخالف یا امامیه است می‌تواند برای غیر ائمه ما نص یا اعجازی ادعا کند یا اثبات حقیقتی را قصد کند و به او راه یابد؟» سپس در ادامه می‌نویسد: «اگر کسی روایات شیعه امامیه را درباره نصوص و براهین قبول نکند چون خودشان به این مطالب معتقد و به مضامین آنها پای بندند، باید روایت هیچ مسلمانی را در نقل معجزات سرور انبیاء و خاتم پیامبران حضرت محمد صلوات الله علیه و آله و سلم نیز قبول نکند و حتی باید نقل قرآن و نصوصی را که بر پیامبر انس

و جان در قرآن است نیز باور دارد، با این که فساد چنین عقیده‌ای بدیهی و بطلانش آشکار است.»

الف) در مورد مؤلف

حاج میرزا حسین نوری در مستدرک الوسائل، شیخ را چنین ستوده است:
«عالم کامل متبحر خبیر، محدث ناقد بصیر، نشر دهنده آثار و گردآورنده اخبار،
شیخ محمد بن حسن حر عاملی..» (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۶۰/۱)

علامه امینی در باره‌اش می‌نویسد: «شیخ محمد، افتخارات خاندان اصلیش را تجدید و احیا کرد؛ زیرا، از پرچمداران تشیع و پیشوایان شیعه به شمار می‌رفت. در دوره صفوی مقام شیخ‌الاسلامی یافت. از توفیقات الہی بی‌نظیر بهره برد تا توانست در نشر احادیث ائمه علیهم السلام بکوشد و مقامشان را بشناساند. بزرگترین افتخارش تألیف کتاب «وسائل الشیعه» است، دائرة المعارف که بارها چاپ شده و رونق بسزا دارد و محور کار و مطالعات علمای شیعه را تشکیل می‌دهد.» (امینی، ۱۴۰۳: ۲۱۰)

شیخ عباس قمی از وی این‌گونه یاد می‌کند: «محمد بن حسن بن علی مشغیری، شیخ محدثان و افضل متبحران است، وی شخصیتی عالم، فقیه، هوشیار، محدثی متبحر و پارسا، ثقة و جلیل القدر و سرچشمۀ بزرگواری‌ها و فضیلت‌ها و دارای تألفات سودمند است.» (قمی، ۱۳۶۸: ۱۷۶/۲)

ب) در مورد کتاب

سید شهاب الدین مرعشی در رساله «سجع البلابل» ضمن شرح حال مرحوم عاملی، می‌گوید: «جوهره تقوی و عدالت، مولانا ابو جعفر شیخ محمد بن حسن آل حر عاملی مشغیر جبعی که خداوند او را با خاندان رسول علیهم السلام تحت لوای امیر المؤمنین علیهم السلام محسور فرماید، هیچ تلاشی در این زمینه را فرو نگذاشته است.

نوع جامع حدیثی

جامع حدیثی اصالتاً به کتابی گفته می‌شود که بتوان در هر موضوعی، حدیثی در آن یافت. جامع حدیثی در کاربرد محدثان دو مصدق دارد: یکی جامع به معنای مطلق، یعنی کتابی که در آن در باره هر موضوعی، حدیثی وارد شده باشد؛ نظیر الکافی دیگری جامع به معنای نسبی یعنی کتابی که جامع احادیث وارد در یک موضوع خاص مثلًاً ابواب فقهی است؛ نظیر تهذیب الاحکام. (معارف، ۱۳۸۸: ۶۹) اثبات‌الهداة، جامعی نسبی است نسبت به روایاتی که نبوت پیامبر ﷺ و امامت ائمه علیهم السلام را اثبات می‌کنند.

تورق گذرای این موسوعه، روشن می‌سازد که شیخ تنها به نقل احادیث اكتفا نکرده؛ بلکه:

الف) ذیل بسیاری از احادیث با لفظ «اقول» دیدگاه خود را بیان نموده و نکات مهمی را در تبیین فهم روایات، یادآور شده است؛ به عنوان مثال در مواردی پس از نقل معجزه برای معصوم، دلیل اعجاز را ذکر کرده است، همچون روایت ۲۳ از فصل اول باب هشتم.

ب) باب اول کتاب را به اثبات حجیت نقل از راه عقل اختصاص داده است.
ج) در مقدمه کتاب و نیز در برخی ابواب، به ذکر مطالبی از علوم قرآن (بحث اعجاز)، مصطلح الحدیث (خبر متواتر و واحد)، علم کلام (ادله امامت امامان به غیر از نص و معجزات)، عدم توقف اثبات نبوت و امامت بر اثبات توحید و عدل

به تفصیل) پرداخته است.

ساختار کتاب

ساختار کتاب، بر اساس دسته‌بندی موضوعی است، شامل بیش از ۲۰ هزار حدیث در ۳۵ باب که هر باب نیز فصل‌بندی شده است. حجم ابواب، به یک میزان نیست؛ بعضی ابواب، نصوص و معجزات بیشتر و بعضی کمتر دارند. مؤلف، علل زیادی را موجب این امر دانسته و به برخی از آنها اشاره می‌کند؛ از جمله وجود موانع و مقتضیات احوال و نابودی کتبی که حاوی چنین اخباری بوده‌اند. بنابر دیدگاه وی، پیامبر و ائمه صلوات الله علیه و علیهم در مدتی افزون بر ۳۵۰ سال نهایت اهتمام و اعتنا را به اظهار نصوص و معجزات داشته‌اند، ولی گاهی موانعی جهت اظهار پیش می‌آمد: آنجایی که می‌دانستند مردم نص و اعجاز را قبول نمی‌کنند، بیم آن که مردم دچار فساد عقیده شوند و درباره ائمه علیهم السلام غلو کنند، بیم از گمراه شدن مردم و انکار دین به جهت کوتاه فکری‌شان، شدت تقویه که مانع ادعای امامت و حتی سبب انکار امامت در مورد خودشان، بلکه اقرار به امامت و خلافت غیر خودشان و بیعت کردن و اقتدا به دیگری،... . (حر عاملی، ۱۴۲۵)

ق: ۳۸/۱

نام جامع

نام کتاب، اثبات‌الهداة بالنصوص و المعجزات که است، نامی خاص که مؤلف در دیباچه بدان تصریح می‌کند: «فیقول الفقیر الى الله الغنی: محمد بن الحسن بن على بن محمد الحر العاملی، عامله الله بططفه الخفی و الجلی، هذا كتاب اثبات‌الهداة بالنصوص و المعجزات .... ». اثبات‌الهداة بالنصوص و المعجزات، به معنی اثبات امامت و ولایت معصومین علیهم السلام از طریق روایت‌های وارد و معجزات صادره از آنان است. شیخ این کتاب را در اثبات نبوت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امامت امامان دوازده‌گانه شیعه علیهم السلام، از

راه روایت‌های صریح پیامبر اکرم در باره ایشان و نص هر امام بر امام بعدی و از راه گزارش معجزات انجام یافته بر دست هر کدام از ایشان نگاشته است.

شناخت نسخه کتاب

این کتاب تا چند دهه پیش، نه تنها به چاپ نرسیده بود؛ بلکه به واسطه عدم اهتمام در حفظ نسخ خطی آن، نزدیک به نابودی بود، اما برای اولین بار به همت و تصحیح و مقابله استاد سید هاشم رسولی محلاتی احیا گردید. نسخی که در دسترس مصحح جهت تصحیح قرار گرفته به قرار زیر است:

۱. نسخه نفیس به تاریخ ۱۰۹۶ با خط مولف قدس سره.

۲. نسخه با ارزش به تاریخ ۱۱۱۵.

۳. نسخه حاج شیخ محمد خراسانی مشهور به محقق به تاریخ ۱۳۱۱ ه.ق.

بنا بر نقل مؤلف، وی اصل این کتاب را در دو جلد تنظیم کرده، ولی چاپ‌های فعلی در ۷ جلد (با ترجمه فارسی) و ۳ جلد (بدون ترجمه) عرضه شده است. رساله سبع البلابل فی ترجمة صاحب الوسائل، شامل شرح حال مؤلف، نوشته سید شهاب‌الدین مرعشی همراه با اصل کتاب اثبات الهداة به سال ۱۳۷۸ هجری قمری در تهران به چاپ رسیده است.

انگیزه تأليف

مرحوم شیخ در دیباچه انگیزه خود را بر شمرده است:

۱. تأليف کتابی که در این زمینه کافی باشد؛ وی می‌نویسد: «من به کتابی که در این باب کافی باشد و آنچه را که عقلاً به گردآوری اش علاقمند باشند، دست نیافتم. دیدم این مطالب در وادی پراکندگی پنهان مانده و اگر کسی بخواهد بر آن‌ها آگاهی یابد، نیازمند صرف وقت زیادی است، لذا به این کار دست زدم.»

۲. رد ادعای کسانی که تواتر اخبار واردۀ در موضوع مورد بحث را به علت دانش

ناکافی در اثبات تواتر، باور ندارند و نیز برطرف نمودن شبهه و تردید در این خصوص و ظاهر نمودن حق و صواب. شیخ می‌نویسد: «کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، روی هم رفته شک و تردید را از میان می‌برد، اما چون هر کدام از آنها به تنها‌یی بر بسیاری از اخبار دست نیافته‌اند، لذا اشخاصی که بضاعت علمی اندکی دارند، در اثبات تواتر اخبار درمانده‌اند، بسیاری از مردم میل به منازعه و مجادله پیدا کرده و ادعا می‌کنند اخباری که در باب نصوص روایت شده، به حد تواتر نیست، بلکه اخبار آحاد است. در این هنگام تألیف این کتاب لازم شد تا شبهه و تردید را بر طرف نموده و در اثبات نصوص و معجزات امامان علیهم السلام کافی و کامل باشد. من روایات را از دو طریق (شیعه و سنی) جمع کرده و اخبار متواتر را به نقل از دو فرقه آورده‌ام. اما با این حال ادعایی ندارم که اخبار و احادیث تنها همین‌ها هستند و من تمام آنها را ذکر کرده باشم. چون احادیث در این موضوع از حد شمار بیرون است، شاید آنچه را که در این باب ذکر نکرده‌ام، از آنچه گرد آورده‌ام افزون‌تر باشد، زیرا مقدار کمی از کتاب‌ها به ما رسیده و بیشتر کتاب‌های این موضوع نابود شده است. با این حال، آنچه را که من گرد آورده‌ام، بلکه نیم آن و حتی یک دهم آن برای طالبان هدایت و بصیرت، کافی است، زیرا من به اندازه‌ای از نصوص و معجزات در این کتاب بیان کرده‌ام که نه شمارشگران را توان شمارش است و نه دشمنان و بدخواهان قدرت رد کردنش دارند.»

ملاک‌های مؤلف در انتخاب روایات

مؤلف در مقدمه کتاب در ذکر مصادر یادآور می‌شود که برای روایات کتاب‌هایی که از آنها نقل می‌کند و احادیثی که گرد آورده است، طرقی دارد و این کتب و روایات را متواتر می‌داند. وی همه احادیث یا بیشتر احادیثی را که از

کتب امامیه نقل کرده، با قرائناً زیاد همراه دانسته، به گونه‌ای که سبب یقین می‌شود و از تواتر کمتر نیست، به خصوص که معارضی ندارند. در همان بخش بیان می‌دارد که آن چه علمای شیعه از کتب عامه نقل نموده‌اند، درست و ثابت است؛ زیرا گذشته از این که افرادی مورد اعتماد هستند، مطالبشان را نزد امامیه و عامه اظهار نموده‌اند و کسی در طول این سالیان، طعنی در نقل آن‌ها نزده است. سپس می‌گوید: «من خود بسیاری از آن‌ها را تبع و بررسی کرده‌ام و آن‌ها را که به طور صحیح نقل شده است یافتم». وی با توجه به مشرب اخباری، از تقسیمات چهارگانه حدیث استقبال نمی‌کند، بلکه تمام اخبار کتب اربعه را، بلکه همه اخباری را که از کتب معتبر نقل شده است صحیح می‌داند، و چنین استدلال می‌کند که این اخبار، محفوف به قرائتی است که وثوق به صدور از معصوم را می‌رساند؛ چنان که در فایده هشتم وسایل الشیعه به تفصیل درباره قرائتی که در ثبوت خبر از معصوم مفید فایده است، بحث کرده (حرعاملی، ۱۴۰۹ ق: ۲۴۱۳۰) و در فایده نهم با ذکر ۲۲ دلیل در صدد اثبات صحت روایات تمام کتبی بر می‌آید که در گردآوری وسایل آن‌ها را به کار برده است. (همان: ۹۶-۱۰۴) وی متذکر می‌شود که روایات زیادی را دیده ولی به علت ضعف دلالتشان و نیاز به برخی توجیهات و ضمیمه کردن برخی مقدمات، از آن‌ها بهره نگرفته است. سپس اشاره می‌کند که احادیث در بیان فضیلت امام علی و سایر ائمه علیهم السلام از شماره افرون است؛ لذا به همین مقدار اکتفا می‌کند.

بنیه و منبع علمی

در مقدمه آیت‌الله مرعشی آمده است که مرحوم شیخ حر بیش از ۲۰ هزار حدیث را با نزدیک به ۷۰ هزار سند از ۱۴۲ کتاب بلا واسطه و ۵۰ کتاب با واسطه از علمای امامی و نیز از ۲۴ کتاب بلا واسطه و ۲۲۳ کتاب با واسطه از علمای اهل

تسنن، در مجموع ۴۳۹ منبع ذکر کرده است. منابع وی عبارت‌اند از کتب روایی و تفسیری شیعه و اهل سنت، از دوره اقدمین تا زمان خودش، چه آنها که در زمان تألیف به آنها دسترسی داشته و چه آنها که به دلایل دسترسی نداشته و با واسطه می‌کند؛ به جهت آشنایی به چند منبع اشاره می‌شود:

۱. منابع شیعه

الف) منابع بلاواسطه: قرآن کریم، صحیفه کامله امام سجاد علیه السلام، الكافی کلینی، آثار شیخ صدوq (مانند من لا يحضر الفقيه، عيون الاخبار، الخصال، معانی الاخبار، الامالی، اكمال الدین و اتمام النعمة، التوحید، العلل، الاعتقادات، ثواب الاعمال، فضل الشیعه، صفات الشیعه)، آثار شیخ طوسی (همچون تهذیب الاحکام، الاستبصار، الغیبه، المجالس و الاخبار، مصباح المجتهد)، المحسن برقی، تحف العقول ابن شعبه، بصائر الدرجات صفار، قرب الاستناد حمیری، محکم و متشابه سید مرتضی، نهج البلاغه سید رضی، اعلام الوری طبرسی،....

ب) منابع با واسطه: الدلائل حمیری، المزار محمد بن همام، تفسیر ابو حمزه ثمالی، نوادر الحکمة محمد بن احمد بن یحیی اشعری، المشیخة حسن بن محبوب، المبعث علی بن ابراهیم بن هاشم، الاقتصاد شیخ طوسی، الرسائل کلینی،....

۲. منابع اهل سنت

الف) منابع بلاواسطه: مطالب السؤول فی مناقب آل الرسول از شیخ کمال الدین محمد بن طلحه شافعی، شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، مصابیح حسین بن مسعود فراء بغوی، تفسیر قرطبی، احیاءالعلوم غزالی، مناقب علی علیه السلام از احمد بن حنبل، مفاتیح الغیب فخر رازی، انوارالتنزیل بیضاوی، مشکوکة المصابیح محمدين عبدالله خطیب،.....

ب) منابع با واسطه: صحیح بخاری، صحیح مسلم، صحیح ترمذی، صحیح نسایی، مناقب علی علیه السلام ابن مغازلی، الأربعین موفق بن احمد خوارزمی، شواهد التنزیل حاکم

جزری،....

ادعا می‌کند که:

عبدالله بن حاکم حسکانی، البعلوث و الشور احمد بن حسین بیهقی، تاریخ ابن اثیر

الف) تمام روایاتی که در این کتاب گرد آمده، از تواتر برخوردار است و کوشیده تا حد امکان، از تکرار روایات پرهیزد و به ذکر اسانید اکتفا کند.

ب) برای رعایت اختصار، از هر حدیث، فقط مقداری که ربطی به نص و اعجاز دارد، نقل شده است.

تأثیر این کتاب بر آثار پس از خود

در بازه زمانی حدود ۳۴۰ سالی که از تدوین کتاب اثبات الهدایة می‌گذرد، نویسنده‌گان متعددی در آثار خود از آن بهره گرفته‌اند. البته در بسیاری از آثاری که در حوزه امامت نوشته شده، مؤلفان ترجیح داده‌اند به همان مصادری رجوع کنند که شیخ از آن‌ها بهره گرفته است. نکته دیگر اینست که برخی مؤلفان از منظر عقلی و استدلالی به اثبات امامت ائمه پرداخته‌اند نه صرفاً از طریق نصوص و معجزات؛ لذا کمتر به کتاب اثبات الهدایة رجوع کرده‌اند، با وجودی که جامع حدیثی است، و یا در صورت مراجعه، جزء مصادر اصلی کتابشان نبوده است.

شكل‌گیری نهایی کتاب

شیخ در سال ۱۰۹۶ق. از نگارش آن فراغت یافته است و در سال ۱۱۰۴ رحلت نموده؛ بنابراین کتاب در زمان حیات مؤلف و به دست خود او تدوین شده است.

شیوه تدوین کتاب

رساله‌ای به نام «سجع البلابل فی ترجمة صاحب الوسائل» از آیت الله مرعشی به عنوان ضمیمه کتاب آمده است که در آن به عنوانین زیر می‌پردازد: المیلاد، الابوان، النسب، النواخ فی اعقابه، النواخ فی اسلافه، المشایخ، التلامیذ، التألف، النظم، کلمات

العلماء فی حقه، الرحلات، کیفیة الخط، صکّ الخاتم، الوفاة، تأثیر الوفاة، المدفن، الاسانید فی روایته.

متن کتاب به این گونه آغاز می‌شود:

الف) دیباچه کتاب: در این قسمت، محدث عاملی پس از حمد و ثنای خداوند و معرفی خود، موارد زیر را متذکر می‌شود:

۱. انگیزه تألیف

۲. ستودن کتاب و بی نظیر دانستن آن در نوع خود (تا زمان تألیف کتاب)

۳. ذکر این که اخبار متواتر را از فریقین نقل کرده و ادعا ندارد که همه اخبار را استقصا کرده باشد. ایشان، اخبار در این خصوص را از شماره و حساب بیرون دانسته و احتمال می‌دهد که آنچه در این کتاب نیاورده، از آنچه آورده بیشتر باشد.

۴. معرفی ابواب و بیان انگیزه‌اش از معرفی اجمالی ابواب.

ب) مقدمه کتاب: شامل ۱۲ فایده مهم است.

فایده اول: در کیفیت اثبات وجوب نبوت و امامت.

فایده دوم: در بیان انواع نص و اعجاز.

فایده سوم: هر یک از نص و اعجاز دلیل مستقلی است و بیان وجوهی که به منزله نص و اعجاز است.

فایده چهارم: در بیان خبر متواتر و اثبات تواتر نصوص و معجزات.

فایده پنجم: در بیان خبر محفوف به قرینه، وین که اکثر احادیث نصوص و معجزات، از این دسته‌اند، و ذکر برخی قرائن.

فایده ششم: در بیان علت ذکر احادیث روایت شده از طرق عامه و دفع شباهات واردہ در این خصوص.

فایده هفتم: اشعار کتاب.

فایده هشتم: بیان این مطلب که اثبات نبوت و امامت بر اثبات توحید و عدل به طور تفصیل متوقف نمی شود.

فایده نهم: بیان علت اسقاط طرق به کتبی که از آنها روایت شده است.

فایده دهم: ذکر مصادر از کتب امامیه که از آنها بلافاصله یا باواسطه نقل شده است.

فایده یازدهم: ذکر مصادر از کتب عامه و در آخر ترتیب تدوین کتاب.

فایده دوازدهم: ذکر اختلاف کتبی که از آنها روایت شده در مراتب وثوق، و اولویت‌بندی مصادر.

ج) **ابواب کتاب:** ترتیب ابواب، موضوع محور است.

نکته:

باب اول تا پنجم کلیاتی در حجیت نقل و اهمیت رجوع به اخبار و روایات معصومین است.

باب ششم و هفتم به نصوص عامه نبوت و امامت می‌پردازد. باب هشتم و نهم اخبار دال بر نبوت پیامبر ﷺ و معجزات حضرت است.

از باب ۹ تا ۳۴ به اخبار امامت و معجزات هر یک از ائمه اختصاص دارد. در باب ۳۵ به رد غلو پرداخته است

مرحوم شیخ با ذکر این که تمام احادیث این ابواب متواتر است، ابواب را نام می‌برد. عنوانین ابواب همراه با گزیده و نمونه‌ای از احادیث بعضی از آنها - با اختصار در سند - در پی می‌آید:

باب (۱): وجوب العمل بالعقل في اثبات حجية النقل

روایت ششم: و عن علی بن محمد عن سهل بن زیاد عن محمد بن سلیمان عن عبدالله

بن سنان عن أبي عبد الله عليهما السلام قال: حجة الله على العباد النبي و الحجة فيما بين العباد وبين الله العقل (الكافى: ٢٥ / ١، ح ٢٥)

باب (٢): ان المعرفة الاجمالية موهوبية فطرية لا كسبية

باب (٣): وجوب الرجوع الى الادلة النقلية فى تحصيل المعارف التفصيلية

باب (٤): عدم جواز العمل فى الاعتقادات بالظنون و الاوهاء و العقول الناقصة و الاراء و نحوها من ادلة علم الكلام التى لم تثبت عنهم عليهما السلام

باب (٥): عدم جواز التقليد فى الاعتقادات و اخذها عن غير النبي و الائمه الهداء عليهما السلام

باب (٦): النصوص العامة على وجوب النبوة و الامامة و وجوب عصمة الانبياء و الائمه عليهما السلام

باب (٧): النصوص على نبينا محمد بن عبدالله عليهما السلام

رواية سوم: عن أبي حمزة قال: سمعت ابا جعفر عليهما السلام

يقول: أوحى الله إلى محمد عليهما السلام: يا محمد إني خلقتك و لم تك شيئاً، و نفخت فيك من روحى، كرامة منى أكرمتك بها حين أوجبت لك الطاعة على خلقى جميعاً، فمن أطاعك فقد أطاعنى، و من عصاك فقد عصانى (الكافى: ١ / ٤٤٠، ح ٤)

باب (٨): معجزات نبينا محمد بن عبدالله عليهما السلام

رواية ٢٨٥ از باب ٢٢: عن أبي جميلة عن أبي عبد الله عليهما السلام قال: صلى رسول الله عليهما السلام في العصر، فجاء على عليهما السلام و لم يكن صلاهـ، فأوحى الله إلى رسول الله عند ذلك، فوضع رأسه في حجر على عليهما السلام؛ فقام رسول الله عليهما السلام عن حجره و قد غربت الشمس، فقال: يا على أما صليت العصر؟ فقال: لا يا رسول الله؛ فقال: اللهم إنّ علياً كان في طاعتك فاردّد عليه الشمس، فردّد عليه الشمس عند ذلك.

باب ٩ تا ٣٣: نصوص مربوط به امامت هر امام با عبارت «النصوص على امامه» و معجزات آن معصوم در باب بعدى با عنوان معجزاته ذكر شده است.

رواية ٢٤ از فصل سوم باب ٢٤: عن أحمد بن الحسن الميسمى. و كان وافقياً. قال: حدثني محمد بن إسماعيل عن الفضل الهاشمي قال: دخلت على أبي الحسن موسى

بن جعفر علیه السلام و قد اشتكى شكاوة شديدة، فقلت: إن كان ما أسأل الله أن لا يربيناه فإلى من؟ قال: إلى عليّ أبا، وكتابه كتابي، وهو وصيٌّ و خليفتى من بعدي (عيون أخبار الرضا علية السلام: ٢/٣١، ح ١)

رواية ١٣ از باب ٢٥: عن الحسن بن منصور عن أخيه قال: دخلت على الرضا علية السلام في بيته داخل في جوف بيته ليلاً، فرفع يده، فكانت كأنَّ في بيته عشرة مصابيح واستأذن عليه رجل، فخلَّ يده ثم أذن له. (الكافى: ٣٨٧/١، ح ٣)

باب ٣٤: علامات الإمام و صفاته و علامات خروج صاحب الزمان علية السلام

باب ٣٥: إبطال الغلو و الرد على الغلاة

نمونه‌ای از آیات مستند در بیان مؤلف:

الآيات في ذلك كثيرة جداً كقوله تعالى: «لَا تَعْلُوْا فِي دِينِكُمْ وَ لَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ»، و الآيات الدالة على كفر من أشرك بالله و اتخاذ غيره إلهًا، و الدالة على ذم اليهود و النصارى على الغلو في عزير و عيسى و غير ذلك.

رواية ٤: عن عبد العزيز بن مسلم عن الرضا علية السلام

في حديث طويل في الإمامة قال: فهى في ولد على علية السلام خاصة إلى يوم القيمة، إذ لا نبي بعد محمد ﷺ. (الكافى: ج ١، ٢٠٠، ح ١)
أقول: و هذا متواتر، و صريح الآيات تدل على علية السلام خاصة إلى يوم القيمة، إذ لا نبي بعد محمد ﷺ. (الكافى: ج ١، ٢٠٠، ح ١)
بالنبوة.

تممله ابواب: در چاپ‌های اخیر کتاب، آیت‌الله ابوطالب تجلیل تبریزی تکمله‌ای بعد از غالب ابواب آورده که حاوی تعدادی احادیث و معجزات از کتب اهل سنت در موضوع همان باب، با ذکر نام کتاب، شماره جلد و صفحه و انتشارات آن به نقل از "ملحقات احقاق الحق" است.

مستندات ابواب

۱. استناد به آیات قرآن در ابتدای برخی ابواب: ابتدای ابواب ۱ تا ۸ به آیاتی از

قرآن مزین شده است. در باب ۸ که مربوط به معجزات پیامبر ﷺ است، وجودی از اعجاز، همچون خبر از آینده به عنوان مستند آمده است. در ابتدای باب ۳۵ نیز آیاتی مستند واقع شده است.

۲. استناد به روایات: هر باب به چند فصل اختصاص یافته که بر حسب اولویت‌بندی مصادر است، همان طور که در مقدمه اشاره کرده است؛ مثلاً ابتدا روایات کافی، سپس روایات کتابهای شیخ صدوق و بعد روایات کتابهای شیخ طوسی و ...

روایات تفسیری: در برخی ابواب، حتی ابوابی که به آیه‌ای استناد نشده، روایات تفسیری وجود دارد؛ مثلاً در باب ۳۲ که مربوط به نصوص امامت امام مهدی علیه السلام و ولادت، غیبت و ظهور آن حضرت است، روایتی به نقل از امام باقر از امام علی علیه السلام در مورد آیه «و نرید ان نمن علی الذين استضعفوا في الأرض .....» (القصص / ۵) وارد شده است.

۳. استناد به شعر: در مواردی مرحوم شیخ، اشعاری را در اثر خود آورده، با این باور که شاعر غالباً مضامین حدیث را در شعرش وارد می‌کند. بعلاوه حسان و کسانی مثل او که در زمان پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام بوده و شاهد معجزات و گفتار آن‌ها بوده‌اند، شعرشان شاهدی بر حدیث است زیرا خودشان شنیده و دیده‌اند. بعلاوه گاهی نصوص و معجزاتی در اشعار یافت می‌شود که در هیچ روایتی نیامده است؛ ضمن این که کلام فصیح تأثیرش در نقوس بیشتر است و شعر غالباً از نثر بلیغ‌تر و رساتر است. وی بیان می‌دارد که فقط کمی از اشعار را نقل کرده، زیرا روایات بدون آنها نیز به حد تواتر است و تنها باعث طولانی شدن کلام می‌شود.

شیخ در مواردی، از امام علیه السلام شعری را روایت کرده مانند:

روایت ۹۰ از فصل سوم باب ۳۲

که ملاقات امام رضا علیه السلام با دعبدل را نقل می‌کند. (عيون أخبار الرضا علیه السلام: ج ۱/ ۲۹۴، ح ۳۴) در مواردی، به مناسبت، شعری از شاعری نقل می‌کند؛ به عنوان نمونه در باب هشتم، فصل ۵۸، که شعری از عمومی خود شیخ محمد حرب عاملی آورده است.

د) فهرست کتاب: در انتهای هر جلد، فهرست مطالب آورده شده است.

جایگاه کتاب در منظمه حدیثی

کتاب اثبات الهداء، کتابی مرجع در حوزه امامت است. اهتمام مؤلف آن به جمع آوری حجم قابل توجهی احادیث در خصوص اثبات امامت در نوع خود بی‌سابقه است. البته از همان زمان اقدمین، کتب بسیاری با همین موضوع تدوین شده است ولی هیچ یک چنین جامعیتی نداشته‌اند؛ از جمله: کفاية الاثر في النص على الائمه الاثني عشر (ابوالقاسم علی بن محمد خزار قمی رازی)، از علمای نیمه دوم قرن چهارم، بهجه النظر في اثبات الوصایه و الامامه للائمه الاثني عشر (علامه بحرانی، قرن یازدهم)

شناخت تحقیقات جانبی درباره کتاب

الف) ترجمه: ترجمه و شرح به همت محمد نصرالهی و احمد جنتی
 ب) تکمله: تکمله احادیث اثبات الهداء با تعلیقات و نظارت آیت الله ابوطالب تجلیل تبریزی در سه جلد، مورخ ۱۳۹۹ه. ق به چاپ رسید.

بررسی اعتبار کتاب

الف) صحت انتساب کتاب به مؤلف: انتساب کتاب مذکور به شیخ حرب، مشهور و مسلم است به ویژه آن که نسخه اصلی به خط مؤلف در اختیار مصحح بوده است.

ب) اعتبار نسخ موجود: از آن جا که نسخه اصلی به خط مؤلف موجود است، تعیین اعتبار نسخه‌های یافت شده به راحتی امکان‌پذیر است.

ج) ملاحظات سندی و علم الحدیثی: اعتبار و وثاقت شیخ محرز است و ایشان از هر گونه شک و ابهامی مبراست، ولی نمی‌توان به طور مطلق حکم به صحت همه روایات – بر مبنای متأخرین – این کتاب کرد، بلکه باید همچون دیگر احادیث، از نظر متن و سند مورد نقد و بررسی قرار گیرند؛ به هر حال نقل روایاتی که افعال خارق عادت امامان علیهم السلام را گزارش می‌کنند مورد توجه و علاقه غالیان بوده است، لذا احتمال وجود روایات ضعیف در آن وجود دارد، لذا نقد و پالایش این دسته از روایات ضرورت بیشتری می‌یابد.

شیخ اسناد را به همان نحوی که در کتاب اصلی بوده، آورده و وجود روایات ضعیف السند – بر مبنای متأخرین – در آن کتب، قطعی است. پس می‌توان نتیجه گرفت که چنین روایاتی در اثبات الهداء وارد شده است؛ در حالی که محدث عاملی بر مبنای متقدمان آنها را معتبر می‌داند.

در مواردی تقطیع حدیث صورت گرفته که به نظر می‌رسد به جهت اختصار، تنها موضوعی از حدیث که مورد نیاز بوده آورده است؛ این همان کاری است که ایشان در کتاب وسائل الشیعه نیز انجام می‌دهد.

رده‌بندی جامع حدیثی

رده‌بندی جامع حدیثی، نظام فکری مؤلف و اولویت‌بندی منطقی او در چینش مطالب را می‌رساند. شیخ حر، روش ساده و منطقی برای ابواب در نظر گرفته، این تقسیم ابواب قبلًاً بیان شد. فقط در اینجا نکته‌ای در مورد باب ۳۵ می‌آوریم. در باب ۳۵ غلو باطل و غالیان رد شده‌اند تا مبادا خوانندگان با خواندن مقامات معنوی امامان معصوم علیهم السلام در وادی غلو گرفتار شوند. مثلاً برای معصومین علیهم السلام

شأن الوهیت قائل شوند. او در این باره می‌نویسد: «حدیث‌های متواتر بلکه بیش از تواتر نقل شده که امیر مؤمنان و امام حسین علیهم السلام با شمشیر و سایر امامان علیهم السلام به وسیله سم به شهادت رسیدند. همه آن بزرگواران به بندگی خدا اقرار می‌کردند و در معرض درد و بیماری، ترس و اندوه، خوشی و سرور، گرسنگی و سیری و سایر صفات بشری بودند، که همه این صفات با ادعای گرافه‌گویان و غلات منافات دارد. ما همه روایات را در این باب نمی‌آوریم و تنها به جهت دو مطلب به ذکر بعضی از آنها پرداختیم: اولاً چون کسی فراوانی معجزات امامان را ببیند، ممکن است به گفتار اهل غلو گرایش یابد، زیرا آنان هم با دیدن معجزات، سرانجام این عقیده باطل را اختیار کردند؛ ثانیاً همان گونه که احادیث دال بر امامت آنان وارد شده که مردم مقام آنان را بشناسند و در اعتقاد بدیشان کوتاهی نکنند، باید روایات بطلان غلو را نیز آورد تا در این اعتقاد نیز، زیاده‌روی نکرده و به حال اعتدال بمانند.»

پایبندی مؤلف به ملاک‌های خویش

وی به ملاک‌های خود در انتخاب احادیث صحیح پایبند بوده و هر روایتی را که به وثاقت صدور آن از سوی معصوم اطمینان داشته، آورده است.

نتیجه‌گیری

کتاب اثبات‌الهداه اثری روایی است با انتساب قطعی به شیخ حر عاملی که نگارش آن در دوران حیات پر افتخار مؤلف به پایان رسید. موضوع این کتاب، حاکی از اهتمام و احساس مسئولیت شیخ به اثبات مسئله امامت ائمه از طریق نصوص وارده و معجزات ایشان دارد، در شرایطی که برخی به علت عدم پذیرش اخبار متواتر در این زمینه به بحث و جدل می‌پرداختند. حاصل این همت و تلاش، تدوین جامع حدیثی است که می‌باشد از مهمترین آثار شیخ، محسوب

شود.

با وجودی که شیخ متکلم نبوده، بلکه یک محدث و عالم اخباری است، ولی نمی‌توان ایشان را در تدوین این اثر، صرفاً ناقل و این اثر را صرفاً روایی دانست، بلکه حق آنست که آن را کتابی در حوزه علم کلام و عقاید تلقی کرد.

۸۳

کلیه روایات این اثر، همچون روایات سایر کتب حدیثی نیازمند بررسی اسناد و رجال است؛ لیکن با عنایت به جایگاه شامخ مؤلف، صحت انتساب به وی و اعتبار علم الحدیثی آن، می‌توان روایات این کتاب را معتبر و بدون تعارض با مبانی تشیع دانست.

منابع

۱. امینی نجفی، عبدالحسین (۱۴۰۳ق). *شهاداء الفضیلیه*. بیروت: موسسه الوفاء.
۲. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۳ش). *ابيات الهداء بالنصوص والمعجزات*. قم: المطبعه العلمیه.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *تفصیل وسائل الشیعۃ الی تحصیل مسائل الشریعۃ*. قم: موسسه آل البیت علیهم السلام.
۴. خالقیان، ام البنین (۱۳۹۴). *روش شناسی کلامی شیخ حر عاملی* (رساله دکتری). قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۵. فتحی تازه کند، علی (۱۳۹۲). *مبانی و اندیشه‌های فقیهی، اصولی شیخ حر عاملی* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۶. قمی، عباس (۱۳۶۸). *الکنی و الالقاب*. تهران: مکتبه الصدر.
۷. معارف، مجید (۱۳۸۸). *مباحثی در تاریخ حدیث؛ سیر تدوین- شناخت منابع*. چاپ اول. تهران: نبأ.
۸. موسوی خوانساری، سیدمحمدباقر (۱۳۹۲ق). *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*. تحقیق: اسدالله اسماعیلیان. قم: مهر استوار.
۹. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ق). *مستارک الوسائل و مستنبط المسائل*. قم: موسسه آل البیت علیهم السلام.